

Slavenski liturgijski izvori od IX. do XIII. stoljeća¹

KRISTIJAN KUCHAR*

UDK: 811.163.1
*264-1“08/17“
Stručni članak
Primljeno:
26. ožujka 2014.
Prihvaćeno:
29. rujna 2014.

Sažetak: Inkulturacijskom misijom bizantskih intelektualaca svetih Konstantina Ćirila i Metoda u Veliku Moravsku 863. godine, započinje razdoblje staroslavenske i glagoljske liturgijske književnosti. Sveti Konstantin Ćiril i Metod preveli su liturgijske knjige na staroslavenski jezik te su, zapisujući ih glagoljicom, stvorili novu liturgijsku književnost u Srednjoj Europi. Svojim su djelovanjem u rimsku i bizantsku liturgijsku tradiciju unijeli novinu jezika i grafije. Rano razdoblje slavenske liturgije rimskoga i bizantskoga obreda vrijeme je od ćirilometodske misije u 9. stoljeću do sredine 13. stoljeća, tj. vrijeme kada se na nov liturgijski jezik i nova pisma prevode i priređuju liturgijske knjige obiju liturgijskih tradicija, i slavenska liturgija postaje dijelom obiju crkvenih tradicija. Povijesno-liturgijski izvori slavenske liturgije kanonski su spomenici, liturgijski fragmenti i kodeksi iz navedenoga vremena. U tipologiji odražavaju raznolikost sadržaja te svjedoče o razvoju slavenske liturgijske tradicije rimskoga i bizantskoga obreda.

U prvom poglavlju iznijet će se informacije iz Žitija Konstantina Ćirila i Žitija Metoda o prevođenju i priređivanju liturgijskih knjiga. U drugom poglavlju prikazat će se razvoj tipologije liturgijskih knjiga rimskoga i bizantskoga obreda, da bi se u trećem poglavlju slavenski liturgijski spomenici mogli prikazati unutar određene tipologije. Ovaj rad pregledno donosi slavenske kanonske spomenike kao liturgijske izvore i upućuje na raznolikost sadržaja.

Ključne riječi: Sveti Ćiril i Metod, rimski obred, bizantski obred, Kijeovski listići, Vatikanski misal Illirico 4, glagoljica, staroslavenski jezik.

* Dr. sc. Kristijan Kuhar,
Staroslavenski institut,
Demetrova 11, 10000
Zagreb, Hrvatska,
kkuhar@stin.hr

¹ Ovaj se rad temelji na seminarskom radu za kolegij »Najstariji hrvatskoglagoljski liturgijski spomenici« s poslijediplomskoga doktorskog studija medievistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i na radu na projektu »Glagoljska paleografija« na Staroslavenskom institutu u Zagrebu.

Uvod

Prije 1150 godina započela je inkulturacijska misija bizantskih misionara, Svete braće – Konstantina Ćirila i Metoda – u Veliku Moravsku. Godina 863. početak je slavenske glagoljske pismenosti i liturgijske književnosti pisane staroslavenskim jezikom. Liturgijski izvori iz same misije ne postoje, već su očuvani prijepisi mogućih autografa Svete braće. Povijesni izvori, koji potvrđuju prevodilačku i prepisivačku djelatnost liturgijskih tekstova Svete braće, jesu *Žitije Konstantina Ćirila* i *Žitije Metoda*, pisani odmah poslije njihove smrti, krajem 9. stoljeća.

Liturgijski su se izvori već proučavali jezično, paleografski i povijesno.² Smješteni su unutar povijesnoga crkvenog korpusa koji je u posljednjih stotinu godina istraživan, ali je ostao nedorečen, te se danas uviđa potreba revizije rezultata glede liturgijske pripadnosti pojedinih spomenika te cjeline korpusa kanonskih i drugih spomenika toga ranog razdoblja slavenske liturgije. Raznolikost sadržaja slavenskih liturgijskih knjiga očituje *pluralitet kršćanstva* na prostoru Srednje Europe, susretište dviju crkvenih tradicija koje su dugo vremena ostale neopterećene podjelom »Istok ili Zapad«. Očuvani liturgijski izvori, uglavnom fragmentarni,³ svjedoče o trima važnim odrednicama ćirilometodske misije: odgovornost prema narodu kojemu su kao misionari bili poslani, diplomatska učinkovitost u smislu prevladavanja različitosti i prihvaćanje lokalne tradicije, stvaranje srednjoeuropske crkvene pokrajine pod patronatom zapadnoga patrijarhata.

1. Prevođenje liturgijskih knjiga – svjedočanstva *Žitija* sv. Konstantina Ćirila i sv. Metoda

Žitija svetih Konstantina Ćirila i Metoda donose povijesno svjedočanstvo o prevođenju liturgijskih i biblijskih knjiga za potrebe misije među Slavenima u Velikoj Moravskoj. Među liturgijskim knjigama, što su ih Sveta braća priredila, nalazili su se evanđelje, novozavjetne poslanice i sakramentar.⁴ Svaka je liturgijska knjiga imala svoju funkciju unutar liturgije i pastoralnoga rada: evanđelistar za naviještanje evanđelja unutar slavlja sakramenata i za potrebe kateheze, odlomci Svetoga pisma

² Otkrivanjem glagoljskih rukopisa sredinom 19. stoljeća započelo je njihovo intenzivno proučavanje. Vrijedna su djela ruskih, čeških, slovačkih i hrvatskih paleoslavista koji su obrađivali glagoljske rukopise iz ranoga razdoblja. Posebno napominjem sljedeće: Josef Dobrovski, Jernej Kopitar, Aleksandar Vasiljević Gorski, Izmail Ivanović Sreznjevski, Josef Vajs, Vatroslav Jagić, Josef Hamm, Pavel Josef Šafarík, Josef Vašica i drugi.

³ Nazivom *fragmenti* u paleoslavistici označavaju se oni spomenici koji su dio većega kodeksa, a sastoji se od dvaju ili više listova.

⁴ Ovaj popis često spominje paleoslavistička literatura, a zapravo i najstariji očuvani korpus staroslavenskih i crkvenoslavenskih tekstova može se podijeliti na ove žanrove.

– koji su u inicijalnoj fazi prevedeni i za liturgiju i za katehezu, te euhološki tekstovi obreda euharistije i drugih sakramenata i sakramentalna.⁵

Žitije Konstantina Ćirila ovako spominje: »Uskoro je (Konstantin, op. prir.) preveo cijelo crkveno bogoslužje i naučio ih jutarnjoj, časovima, večernjoj, povječeru i tajnoj službi (tj. misnoj liturgiji).«⁶ Za prevedene knjige, koje životopisac naziva »Slavenske knjige«, piše autor *Žitija* da ih je primio papa Hadrijan II. te ih posvetio, položivši na oltar crkve sv. Marije Velike, tada zvane Fatne.⁷ *Žitije Metodovo*, opisujući poziv kneza Rastislava i poslanje cara Mihaela, govori da je Bog objavio Filozofu (Konstantinu Ćirilu, op. prir.) slavenske knjige »i on, odmah uredivši pismena, sastavi Riječ i krenu na put u Moravsku, uzevši Metodija«,⁸ a malo kasnije da je papa Nikola I. blagoslovio njihovo učenje gestom polaganja slavenskoga evanđelja na oltar bazilike svetoga Petra, dajući time i apostolsku vrijednost prijevodu evanđelja.⁹ *Žitije Metodovo* donosi – jedinstveno – pismo pape Hadrijana II. knezu Kocelju, u kojemu potvrđuje slavensku liturgiju.¹⁰ Pismo je poznato pod naslovom »Slava Bogu na visini«, a u njemu Papa spominje liturgijski običaj na staroslavenskom jeziku: »Neka se samo čuva ovaj običaj da se kod mise najprije Apostol i Evanđelje čitaju na latinskom, a onda na slavenskom...«¹¹ U istom *Žitiju* spominje se i da je Metod, kao Svatoplukov biskup, slavio službu svetoga Petra, oko koje se i danas razilaze mišljenja.¹² Autor *Žitija* spominje da je Metod pred kraj života dovršio prijevode knjiga Svetoga pisma, osim *Knjige o Makabejcima* »i to s grčkoga jezika na slavenski«. ¹³ *Italska legenda*, spis pisan latinskim jezikom, naslovljen također *Translatio s. Clemetis*, piše da je »*evanglium in eorum linguam a Philosopho predicto translatum*«. ¹⁴ Ista legenda svjedoči da su Sveta

⁵ Usp. J. TANDARIĆ, Hrvatskoglagojski ritual, *Slovo* 30(1980.), str. 17.-88. Kad govorimo o euhološkim tekstovima, podrazumijevaju se samo euhološki obrasci za pojedine dane ili blagdane, dok se ne nalazi cjelovit tekst euharistijske molitve ili kanona mise.

⁶ *Žitija Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, ²1998., str. 72. Slavenški prijevod koristi izraz »crkveni čin«. Vidi: F. GRIVEC, F. TOMŠIĆ, Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes, u: *Radovi staroslavenskog instituta*, (1960.)4, str. 131.

⁷ Usp. *Žitja*, str. 83.

⁸ *Isto*, str. 101.

⁹ Usp. *isto*, str. 102.

¹⁰ Usp. *isto*, str. 103.

¹¹ *Isto*, str. 103.; F. GRIVEC, F. TOMŠIĆ, Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes, str. 157., 226.

¹² Usp. *isto*, str. 110.

¹³ *Isto*, str. 115.

¹⁴ F. GRIVEC, F. TOMŠIĆ, Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes, str. 62.

braća u Moravskoj »*scripta ibi reliquerunt omnia que ad ecclesie ministerium necessaria videbantur*«. ¹⁵

Žitija, kao povijesna vrela, slažu se da je sveti Konstantin Ćiril priredio osnovne tekstove za potrebe misijskoga i pastoralnoga djelovanja. ¹⁶ Iz vremena njihove misije nije ostao ni jedan autograf, već samo prijepisi iz narednih stoljeća. Prijepisi ukazuju na liturgijsku raznolikost prevedenih liturgijskih sadržaja. Liturgijska pripadnost, tj. pripadnost grčkom/bizantskomu ili latinskom/rimskom obredu na prostoru srednje Europe u vremenu ćirilometodske misije bila je posljedica crkveno-povijesnih gibanja onoga vremena. U vremenu ćirilometodske misije pripadnost obredu značila je i političku pripadnost, premda liturgija nije bila opterećena razlikovanjima već je dopuštala miješanja raznih liturgijskih tradicija. Koji su obred Sveta braća izabrala za svoje misijsko djelovanje, pitanje je koje je već riješeno, ali je i činjenica da su poštovali političku pripadnost nekadašnjeg Ilirika rimskom biskupu, odnosno zapadnomu patrijarhatu. Tomu treba dodati i činjenicu da je Moravska bila pod utjecajem franačkoga carstva, u kojemu je rimski obred bio službeno prihvaćen i propisan. ¹⁷ Postojanje bizantskih liturgijskih knjiga, prevedenih na staroslavenski jezik, i rasporeda službe čitanja po bizantskom obredu, ne isključuje rimski obred, već pokazuje da su Sveta braća znala kompilirati obredne tekstove prevedene u Moravskoj sa sve-topisamskim tekstovima koji su ranije prevedeni u Solunu.

2. Slavenski liturgijski izvori prema tipologiji

Liturgijski izvori slavenske liturgije mogu se odrediti prema tipu liturgijskih knjiga koje su korištene u određenom razdoblju povijesti liturgije. ¹⁸ Prema tipologiji određuje se i liturgijska pripadnost izvora. Osim prema tipologiji, slavenski se liturgijski izvori mogu odrediti i prema grafiji kojom su pisani, tj. glagoljicom ili ćirilicom.

Najstariji slavenski liturgijski izvori kanonski su spomenici pisani glagoljicom te je od devet glagoljskih spomenika samo jedan koji prema svojoj tipologiji i sadržaju

¹⁵ Isto.

¹⁶ Žitije Konstantina Ćirila i Žitije Metodija hagiografski su spisi pisani s namjerom prikaza svetačkih likova i uzora krjeposti. Vjerodostojnost podataka u oba Žitija branio je A. V. Gorski. Vidi: F. GRIVEC, *Slavenski blagovjesnici sveti Ćiril i Metod*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985., str. 207.

¹⁷ Više o tomu vidi: C. FOLSOM, *The Liturgical Books of the Roman Rite*, u: A. CHUPUNGO, *Handbook for Liturgical Studies: Introduction to the Liturgy, Volume I*, The Liturgical Press, A Pueblo Book, Collegeville, 1997., str. 253.

¹⁸ Za tipologiju vidi: H. P. NEUHEUSER, *Typologie und Terminologie liturgischer Bücher*, Bibliothek 16. 1992. Nr. 1. BIBLIOTHEK Forschung und Praxis. 1992. 16(1), str. 9.-143. <http://www.degruyter.com/view/j/bfup.1992.16.issue-1/issue-files/bfup.1992.16.issue-1.xml> (16. IX. 2014.)

pripada zapadnomu, tj. rimskomu obredu, a to su *Kijevski listići*. Ostali slavenski liturgijski izvori pisani glagoljicom po sadržaju i tipologiji svrstavaju se u istočni, tj. bizantski obred. Tekstovi Svetoga pisma, koji su prevedeni na staroslavenski jezik, po tipologiji su liturgijske knjige bizantskoga obreda, ali su mogle biti korištene i za rimski obred.¹⁹ Ovdje se donosi popis najstarijih slavenskih liturgijskih spomenika pisanih staroslavenskim jezikom za slavlje euharistije od 10. do kraja 13. stoljeća. Ova se periodizacija izvodi iz niza očuvanih kodeksa te prema njihovu značenju za liturgiju tijekom povijesti Crkve.

a. Rimske liturgijske knjige

Tijekom povijesti liturgije nastaju kodeksi različitoga liturgijskoga sadržaja. U vremenu od ćirilometodske misije do ustanovljenja hrvatske glagoljske liturgijske tradicije, tj. od 9. do kraja 13. stoljeća, u uporabi su rimske liturgije sakramentari, lektionari, antifonari i kalendari.²⁰ U pontifikalnoj službi u uporabi je pontifikal. Misal, kao plenarna liturgijska knjiga koja u sadržaju ujedinjuje nekoliko različitih tipova kodeksa, nastaje u 12. stoljeću, dok se Europom širi u drugoj polovici 13. stoljeća. Pored ove tipologije liturgijskih kodeksa, postoji još i partikularna tipologija, ovisno o mjestu uporabe rukopisa iz ranijih razdoblja.²¹

b. Sakramentari

Sakramentar je liturgijska knjiga koja sadrži tekstove molitava (euhološke tekstove) potrebne celebrantu (slavitelju), tj. svećeniku koji predslavi euharistijsko slavlje za svaki dan u liturgijskoj godini. Prema rimskoj liturgijskoj tradiciji, sakramentari imaju promjenjiv i nepromjenjiv dio sadržaja. Nepromjenjivi se odnosi na *kanon mise*, tj. euharistijsku molitvu, središnji euhološki obrazac svakoga sakramentara. Promjenjivi se, pak, dio odnosi na euhološke obrasce za pojedini dan u liturgijskoj godini i prema liturgijskom vremenu, tj. temporal, i prema blagdanu određenoga svetca koji se slavi, tj. sanktoral. Uz temporal i sanktoral, neki sakramentari sadrže i zavjetne euhološke obrasce, kalendar, red slavljenja mise i različite obredne tekstove.²² Euhološki obrazac²³ za pojedini dan u liturgijskoj godini, ili slavlje pojedinoga

¹⁹ Lekcionari i evanglijari koji se mogu koristiti u oba obreda.

²⁰ Vidi: C. FOLSOM, *The Liturgical Books of the Roman Rite*, str. 245.-267.

²¹ Pregled liturgijskih knjiga rimskoga obreda: C. FOLSOM, *The Liturgical Books of the Roman Rite*, str. 245.-263.

²² Usp. E. PALAZZO, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, The Liturgical Press, Collegeville, 1998., str. 21.

²³ Odlučili smo se za ovu terminologiju jer može unijeti bolje razumijevanje sadržaja. U literaturi se spominje i termin »misni obrazac«.

blagdana ili spomena svetca, sadrži barem tri molitve, vlastito ili opće predslavlje prije euharistijske molitve. Prva se molitva u sakramentima zove *collecta*, ili zborna molitva, jer zaključuje uvodne obrede i molitvene nakane slavlja euharistije. Druga se molitva zove *secreta* ili *super oblata*²⁴, tj. molitva nad prinesenim darovima na oltar. Predslavlje ili *prefacija* svečani je uvod u euharistijsku molitvu te sadrži vlastiti književni *cursus* kojima se sažima otajstvo slavlja pojedinoga dana unutar liturgijske godine, ili slavlja pojedinoga svetca. Treća je molitva *post communionem* – poslije pričesti, ili *ad comeplendum*, koja zaključuje euharistijsko slavlje. Pojedini dani u liturgijskoj godini imali su i blagoslovnu molitvu *super populum* ili *nad narodom*.²⁵

U povijesti liturgije posebno mjesto zauzimaju liturgijski kodeksi *libelli missarum*. Ovaj tip²⁶ liturgijskoga kodeksa predstavlja prijelaznu fazu iz vremena improvizacija prema stvaranju cjelovite liturgijske knjige. *Libelli missarum* svežnjici su koji su sadržavali euhološke obrasce slavlja euharistije pojedine svetkovine, tj. molitve iz sakramentara, biblijska čitanja i *incipite* pjevanih dijelova mise. Kao tip liturgijskoga kodeksa, *libellusi* su sakramentari manjega formata i kraćega sadržaja. Tijekom 11. i 12. stoljeća sakramentare će zamijeniti liturgijski kodeks koji objedinjuje euhološke obrasce, druge sadržaje sakramentara te lekcionar, antifonar i kalendar. Nastat će nova liturgijska knjiga – misal, često u paleoslavističkoj literaturi nazivan »plenarni misal«, koji će – radi praktičnosti i opsega sadržaja – zamijeniti sakramentare i druge liturgijske kodekse koje objedinjuje.²⁷

c. Bizantske liturgijske knjige

Bizantska liturgija nastaje na području Male Azije i Bliskoga Istoka, u susretu palestinske i sirijske liturgijske tradicije. U novom središtu Carstva i kršćanstva razvija se liturgija *katedrale* i liturgija *samostana* te se ove dvije obredne prakse ujedinjavaju u kasnom srednjem vijeku.²⁸ Liturgijske knjige bizantskoga obreda iz ćirilometod-

²⁴ Različita je terminologija prema različitim liturgijskim tradicijama rimskoga obreda. U gregorijanskog tradiciji, tj. liturgijskoj tradiciji papinske liturgijske službe, zove se *secreta* – tajna, dok se u gelazijanskoj, tj. liturgijskoj tradiciji rimskih suurbikalnih crkava, zove *super oblata* – *nad prinosom*. Miješanjem franačkih sadržaja u rimske sakramentare i početkom uporabe misala, terminologija će se ujednačiti.

²⁵ Usp. E. PALAZZO, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, str. 26.

²⁶ Više o tipologiji vidi: H. P. NEUHEUSER, *Typologie und Terminologie liturgischer Bücher*, str. 45.-65.

²⁷ Ovaj se rad osvrće samo na sakramentare i misale. Uz ove liturgijske knjige, na glagoljaškom području od 13. stoljeća, razvijaju se i brevijari, dok se obrednik i lekcionar nalaze inkorporirani u misale i brevijare. Dosad nema ni jednog pontifikala, antifonala, graduala ili druge liturgijske knjige rimskoga obreda prevedene na crkvenoslavenski jezik.

²⁸ Usp. E. V. VELKOVSKA, *Byzantine Liturgical Books*, u: A. CHUPUNGO, *Handbook for Liturgical Studies: Introduction to the Liturgy, Volume I*, The Liturgical Press; A Pueblo Book, Collegeville, 1997., str. 225.-244.

skoga razdoblja jesu ove: psaltir, evangelijar, *praxapostolos*, *euchologion*, *synaxarion* i *typikon* – iz katedralne tradicije te *horologion* iz palestinske monastičke tradicije.

Za ovaj prikaz ranoga razdoblja važni su *euchologion*, psaltir, evangelijar i *praxapostolos*, budući da se ovi tipovi liturgijskih knjiga pojavljuju u staroslavenskom prijevodu i kasnijoj slavenskoj liturgijskoj tradiciji.

d. Slavenski liturgijski izvori

Najstariji očuvani liturgijski izvori slavenske liturgijske tradicije potječu iz 10. stoljeća. Pod liturgijskim izvorima slavenske liturgije smatraju se svi kodeksi namijenjeni liturgijskoj uporabi u određenom povijesnom razdoblju. U ovom radu prikazat će se razdoblje od ćirilometodske misije (9. stoljeće) do kraja 13. stoljeća. Očuvanih je liturgijskih izvora iz ranoga razdoblja osamnaest.²⁹ To su *kanonski spomenici* koji se po jeziku i paleografskim oznakama drže najstarijima. »Naziv 'kanonski staroslavenski spomenici' izvorno je skovan kako bi se označio ograničen korpus najstarijih tekstova pisanih staroslavenskim jezikom, na bilo kojem od dva slavenska pisma, prije svega vodeći računa o jeziku. Oko toga popisa uglavnom u paleoslavistici postoji konsenzus, no to ne znači da nema otvornih pitanja.«³⁰

Najstariji liturgijski spomenik koji sadrži euhološke obrasce euharistije jesu *Kijevski listići*, a za njima slijede *Bečki listići*, *Sinajski listići*, *Praški listići*, *Splitski odlomak misala* iz 13. stoljeća te, konačno, jedini cjelovit i najstariji hrvatskoglagoljaški misal – *Vatikanski misal – Illirico 4* s kraja 13. stoljeća.

Približna datacija i ubikacija spomenika određena je prema paleografskim i jezičnim značajkama, dok nazivlje dolazi prema mjestu čuvanja pronađenih i očuvanih spomenika. Od njih je devet pisano glagoljicom, a devet ćirilicom, premda se može pokazati da su »u cjelini ili djelomice – prepisani iz glagoljske matice«.³¹

Glagoljski kanonski spomenici:³²

1. *Kijevski listići* (Ki) – 2. polovica X. st.
2. *Zografsko evanđelje* (Zo) – X./XI. st., potpuni evangelijar
3. *Marijinsko evanđelje* (Ma) – XI. st., potpuni evangelijar
4. *Assemanijevo evanđelje* (Ass) – XI. st., izborno, aprakos evanđelje

²⁹ Prema: S. DAMJANOVIĆ, *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., str. 65.

³⁰ M. ŽAGAR, *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2013., str. 226.

³¹ S. DAMJANOVIĆ, *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, str. 65.

³² Ovim radom prikazuje se samo pregled liturgijskih izvora.

5. *Sinajski psaltir* (Ps. Sin.) – XI. st., potpuni psaltir
6. *Sinajski molitvenik* (Sin. Eu.) – XI. st., obrednik istočne liturgije
7. *Kločev glagoljaš* (Clo) – XI. st., zbirka propovijedi crkvenih otaca
8. *Bojanski palimpsest* (Boj) – nepotpuni lekcionar
9. *Makedonski listići* (Ri) – fragmenti lekcionara.

Ćirilčki glagoljski spomenici:

1. *Savina knjiga* (Sa) – XI. st. (aprakos evangelijar i sinaksar)
2. *Suprasaljski zbornik* (Supr) – XI. st. (menologij)
3. *Eninski apostol* (Enin) – XI. st. (skraćeni apostol)
4. Fragmenti pisani ćirilicom: *Listići Undoljskoga, Hilandarski odlomci, Zografski listići, Listići Iljinskoga, Hilferdingov listić, Psaltir Slucki* – različita sadržaja.

Očuvani kanonski tekstovi pridonose određivanju ranoga razdoblja slavenske liturgije, tj. ćirilometodske liturgije. Od navedenih osamnaest kanonskih spomenika, samo su *Kijeovski listići* izravno rimske liturgijske provenijencije, dok su drugi bizantske liturgijske provenijencije. Pored kanonskih tekstova, u rano razdoblje slavenske liturgije mogu se ubrojiti i drugi slavenski liturgijski izvori koji nisu uvršteni u kanonski popis, ali starinom pripadaju ovom razdoblju.

Trajanje *ranoga razdoblja slavenske liturgije* jest od 9. do 13. stoljeća, tj. od ćirilometodske misije u Veliku Moravsku do »potvrde« slavenske, hrvatskoglagoljske, liturgije pape Inocenta IV. senjskomu biskupu Filipu (1248.). Navedeno se razdoblje opravdava razvojem slavenske liturgije *rinskoga obreda* na hrvatskom prostoru. *Vatikanski misal – Illirico 4* smatra se najstarijim hrvatskoglagoljskim misalom jer u sadržaju čuva jezičnu starinu prijeвода tekstova Svetoga pisma.³³

Liturgija, koju su sv. Ćiril i Metod slavili u Velikoj Moravskoj, bila je liturgija bizantskoga obreda, jer su liturgijske knjige za potrebe misije bile prevedene s grčkoga jezika, a i sama su Sveta braća odgojena u bizantskoj liturgijskoj tradiciji.³⁴ Dolaskom u Moravsku, na područje čije je pokrštavanje izvršilo njemačko svećenstvo rimskim latinskim obredom, te područje koje je pod jurisdikcijom rimskoga biskupa, Sveta braća prihvaćaju rimsku liturgiju kao onu koju će uvesti u širi slavenski kršćanski

³³ Vidi: J. VAJS, Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala, u: *Djela JAZU*, knjiga 58., JAZU, Zagreb, 1948.

³⁴ M. Lacko ističe da su Sveta braća u uporabi imala oba obreda i da su i u rimski i u bizantski unijela slavenski jezik. Vidi: M. LACKO, *The Cyrilo-Methodian Origin of the Byzantine-Slavonic and the Roman-Slavonic Liturgy*, u: *Slovak Studies III. Cyrillo-Methodiana*. Slovak institute, Rome, 1963., str. 79.-89.

krug. Pitanje, je li ta liturgijska tradicija nastala ili prevedena za boravka u Rimu, ili po povratku iz Rima – ostaje otvoreno.

3. Slavenski liturgijski izvori za slavlje euharistije od 9. do 13. stoljeća prema liturgijskoj tipologiji

Slavenski prijevodi liturgijskih kodeksa pokazuju različite sadržaje koji se mogu smjestiti u obje tradicije. Time se potvrđuje teorija da su Sv. braća u Moravsku donijela grčku, tj. liturgiju po bizantskom obredu. Rimski obred uveden je kasnije, prigodom posjeta Svete braće Rimu, ili čak za Metodova boravka u Panoniji.³⁵

Kijevski listići³⁶

Kijevski listići se, prema dosadašnjim istraživanjima, smještaju u 11. stoljeće. Predstavljaju najstariji kanonski spomenik češko-moravske redakcije staroslavenskoga jezika.

Po svojem su sadržaju *libelli missarum*³⁷ ili sakramentar, ovisno o tomu je li samostalni sveščić ili dio većega kodeksa. Sadrži misne obrasce u čast sv. Klementa i sv. Felicite, misne obrasce za dane kroz tjedan te misne obrasce za mučenike i sve nebeske sile. *Kijevski listići* sadrže tri misne molitve po uzoru na gregorijansku tradiciju sakramentara, predslavlja (prefacije) te jednu dodatnu molitvenu formulu u misnom obrascu svih nebeskih sila.

Istražujući ovaj kodeks, znanstvenici su ga uspoređivali s istodobnim latinskim sakramentarama. Mohlberg³⁸ je dokazao sličnosti s latinskim sakramentarama padovanskoga tipa, dok je Gamber³⁹ pošao korak dalje, dokazujući da je najveća sličnost ne s rimskim već sa salzburškim rukopisom sakramentara. Bez dvojbi, ovaj kanon-

³⁵ Različite su teze kojima se pokušava utvrditi prvenstvo obreda Svete braće. Recentno je Afanasieva pisala o prvotnom prijevodu liturgije te zaključila da su prvi tragovi bizantskoga obreda prijevođi učenika Svete braće u Bugarskoj, dok je moguće da je Metod preveo latinski/rimski obred na staroslavenski jezik u Moravskoj, što je mogao biti razlog sukoba s njemačkim klerom. Vidi više: T. AFANASYEVA, K voprosu o pervonačal'nom slavynskom perevode liturgii, u: *Paleobulgarica* 38(2014)1, str. 54.-61.

³⁶ Recentno izdanje i znanstvena obrada: J. SCHAEKEN, *Die Kiewer Blätter*, u: *Studies in slavic and general linguistics volume 9*, Rodopi, Amsterdam, 1987.

³⁷ C. VOGEL, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*, Pastoral press, Portland, 1986., str. 38.

³⁸ Vidi: C. MOHLBERG, *Il Messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo Romano del sec. VI-VII*, u: *Memorie*, vol. VII. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Roma, 1928.

³⁹ Vidi: K. GAMBER, *Die Kiewer Blätter in Sakrametargeschichtlicher Sicht*, u: *Cyrillo-methodiana, Zur frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963, Slavistische forschungun* 6. Bohlau Verlag, Köln – Graz, 1964., str. 362.-371.

ski spomenik dio je rimske obredne tradicije, a ostaje otvoreno pitanje njegova nastanka.

Sinajski euhologij⁴⁰

Sinajski euhologij spomenik je najstarije staroslavenske liturgije istočnoga obreda. Datiran je u 11. stoljeće i predstavlja kanonski staroslavenski spomenik.

Po sadržaju je *miscelanea* istočnoga tipa, tj. sadrži euhologije bizantskoga liturgijskoga obreda. Unutar ovog kodeksa ističu se *Sinajski liturgijski listići*, koji su po svojem sadržaju dio bizantske liturgije sv. Ivana Zlatoustoga, te sadrže pripravne molitve liturgije euharistijskoga slavlja. Prema tipologiji liturgijskih knjiga riječ je o istočnomu sakramentaru, tj. liturgikonu.⁴¹

Bečki listići⁴²

Bečki listići dio su *libellusa missae* s misnim obrascima za dva svetačka slavlja. Datiraju se u 11. i 12. stoljeće, ne pripadaju kanonskim tekstovima već predstavljaju hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika. Sadrže misne obrasce za slavlje apostola, sa svim euhologijem kao u gregorijanskoj tradiciji (tri molitve i predslovlje). *Kijevski i Bečki listići* sadržajno su povezani po tzv. *Liturgiji sv. Petra*, za koju slavisti i povjesničari tvrde da je bila u uporabi u Velikoj Moravskoj.⁴³

Praški listići⁴⁴

Praški listići palimpsest su glagoljskoga liturgijskog fragmenta koji se datira u 11. stoljeće. Sadrži euhologij i himnologij istočne liturgijske tradicije. Na prvom listu nalazi se deset himana službe svjetla (*Svetilna*), tj. *Exapostelarion* koji prethodi jutarnjoj molitvi u zoru.⁴⁵ Drugi list sadrži dio službe Muke Gospodnje, također bizantskoga obreda. *Praški fragmenti* prepisani su iz izvornika koji seže u ćirilome-

⁴⁰ Kritička izdanja: R. NAHTIGAL, *Euchologium Sinaiticum*. Starocerkvenoslavenski glagolski spomenik. Ljubljana, 1941.; I. C. TARNANIDIS, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at st. Catherine's monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki, 1988.

⁴¹ Vidi: M. PANTELIĆ, O kijevskim i sinajskim listićima, u: *Slovo* 35(1985.), str. 5.-56.

⁴² Izdanje: V. JAGIĆ, *Glagolitica*. Würdigung Neuentdeckter Fragmente. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Band XXXVIII., Wien, 1890.

⁴³ S. DAMJANOVIĆ, *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, str. 229.; I. C. TARNANIDIS, *The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at st. Catherine's monastery on Mount Sinai*, str. 107.

⁴⁴ Kritičko izdanje: K. A. C. HÖFLER, P. J. ŠAFAŘIK, *Glagolitische Fragmente*, Prag, 1857.

⁴⁵ Usp. K. A. C. HÖFLER, P. J. ŠAFAŘIK, *Glagolitische Fragmente*, str. 28.; J. VRANA, Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Češkoj do kraja XI. stoljeća, u: *Radovi zavoda za slavensku filologiju* 10 (1968.). Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 1968., str. 175.-178.

todsko razdoblje, vjerojatno u samostanu Sazava. Pripadnost sadržaja istočnoj liturgijskoj tradiciji pokazuje mjesto nastanka, tj. područje susreta istočne i zapadne liturgijske tradicije, a to je prostor Moravske.

Splitski odlomak misala⁴⁶

Odlomak je pronašao Vjekoslav Štefanić u Kaptolskomu arhivu u Splitu te ga je opisao i otkrio za javnost 1957. godine. Prema njegovim istraživanjima *Splitski odlomak* dio je misala koji povezuje hrvatskoglagoljske liturgijske knjige s ćirilometodskim razdobljem i datira ga u početak 13. stoljeća. Odlomak sadrži dio vlastitih slavlja svetaca za mjesec prosinac.⁴⁷ Na listu 1v nalazi se odlomak evanđelja po Mateju 25, 1-13. Prema sadržaju, tj. rasporedu euholoških obrazaca, Štefanić *Splitski odlomak* razlikuje od drugih hrvatskoglagoljskih misala, tvrdeći da je »*Spl.* pripadao tipu plenarnog misala, u kojem je jako bio razvit *proprium*, a slabo *commune* svetaca. To nije dakle bio tip rimske kurije, koji se razvio upravo u XIII. stoljeću i kojemu pripadaju svi glag. misali.«⁴⁸ Štefanić tvrdi da *Splitski odlomak* stoji na pragu između istočnih i zapadnih tradicija.⁴⁹

Vatikanski misal – Illirico 4⁵⁰

Predstavlja najstariji cjelovit glagoljski misal hrvatske redakcije. Potječe iz kraja 13. ili početka 14. stoljeća. Misal je obradio Josef Vajs, uspoređujući ga s više glagoljskih misala. Na temelju tekstova Svetoga pisma, Vajs je pokazao starinu u jeziku u usporedbi s drugim hrvatskoglagoljskim misalima. *Vatikanski misal* predstavlja *terminus ad quem* istraživanja ranoga razdoblja slavenske liturgije jer je usvajanjem nove liturgijske knjige rimskoga obreda u Europi općenito započelo novo vrijeme ujedinjene liturgijske prakse, a ovim je misalom i glagoljaško područje započelo suvremeni tijek liturgijske prakse.

Ostali liturgijski izvori

Uz kodekse namijenjene slavlju euharistije, rano razdoblje slavenske liturgije sadrži i kodekse koji su bili u funkciji i liturgije, i pastoralnoga djelovanja. Riječ je

⁴⁶ *Splitski odlomak* objavio je Vjekoslav Štefanić. Vidi: V. ŠTEFANIĆ, Splitski odlomak glagoljskoga misala starije redakcije, u: *Slovo* 6-7-8(1957.), Zagreb, 1957.

⁴⁷ Usp. V. ŠTEFANIĆ, Splitski odlomak glagoljskoga misala starije redakcije, u: *Slovo* 6-7-8(1957.), str. 57.

⁴⁸ *Isto*, str. 125.

⁴⁹ Usp. *isto*, str. 130.

⁵⁰ Usp. J. VAJS, Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala.

o lektionarima i evangelijarima. Rimska liturgijska tradicija ima posebnu knjigu za liturgijsku funkciju pod nazivom »lectionarium« za liturgijsku službu čitača.⁵¹ Bizantska liturgijska tradicija također poznaje liturgijsku knjigu lektionara zvanu *Praxapostolos*⁵² koji je sadržavao biblijska čitanja *Djela apostolskih* i *Pavlovih poslanica* raspoređenih prema redu liturgijske godine.

Srednjovjekovna liturgija imala je tri stupnja razvoja lektionara kao samostalne liturgijske knjige, odgovarajući u rasporedu s tri liturgijska kodeksa sakramentara⁵³ u rimskoj tradiciji. Raspored biblijskih čitanja, koja su sastavni dio liturgijskoga slavlja, ovisio je o liturgijskom vremenu ili blagdanu. Bizantska liturgija poznaje lektionar pod drugim nazivima i pod drukčijim rasporedom nego rimska. Dok rimska liturgijska tradicija nema lektionara kao zasebne knjige⁵⁴ prije VI. stoljeća, a u VIII. stoljeću nastaju prvi *comes* i *capitulari*, bizantska liturgijska tradicija poznaje rasporede liturgijskih čitanja sažete u liturgijske knjige *praxapostolos*, *aparakosapostolos*, *prophetologion*, *tetraevangelion* i *aparakosevangelion*,⁵⁵ tj. izborna čitanja za liturgijska vremena i blagdane, te *tetraevangelion* i *apostolos* sadržajno kao čitave dijelove Novoga zavjeta.

U ranom razdoblju slavenske liturgije, prema svjedočanstvima *Žitija*,⁵⁶ Sveta braća u Moravsku donose prevedene s grčkoga jezika aprakos evanđelje i apostol, tj. čitanja poslanica apostola Pavla i Djela apostolska, za potrebe i liturgije i pastoralnoga djelovanja.

Glagoljicom su pisani evangelijari, tj. tetraevanđelja koja sadrže sva četiri evanđelja: Zografsko evanđelje i Marijinsko evanđelje. U ovo se razdoblje ubrajaju i drugi evangelijari koji su prepisivani iz ćirilometodske matice.⁵⁷ Skraćeni evangelijar, tj. u latinskom kršćanstvu evanđelistar, u grčkoj tradiciji zvani *aparakos* evanđelje, jest *Asemanijevo evanđelje*. Od lektionara po uredbama bizantske liturgije u kanonskim je spomenicima ćirilčni *Eninski apostol*, tj. *aparakos apostol* koji sadrži čitanja za određene dane u liturgijskoj godini. Kasniji *apostoli* uglavnom su prijepisi ćirilometodskoga prijevoda.

⁵¹ Usp. C. FOLSOM, *The Liturgical Books of the Roman Rite*, str. 254.; C. VOGEL, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*, str. 314.

⁵² Usp. E. VELKOVSKA, *Byzantine Liturgical Books*, str. 226.

⁵³ Usp. C. FOLSOM, *The Liturgical Books of the Roman Rite*, str. 256.-257.

⁵⁴ Usp. E. PALAZZO, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, str. 97.-98.; C. VOGEL, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*, str. 301.

⁵⁵ Usp. E. V. VELKOVSKA, *Byzantine Liturgical Books*, str. 225.-229.

⁵⁶ Prema *Žitije Konstantina* poglavlje 15; *Žitije Metodija*, poglavlje 5.; *Italska legenda*, poglavlje 7.

⁵⁷ Usp. M. GARZANITI, Die altslavische Version der Evangelien. Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe A, u: *Slavistische Forschungen, Neue Folge Band 33*, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2001.

Bizantska je liturgija prošla kroz fazu reforme⁵⁸ u vremenu kada su Sveta braća priređivala liturgijske kodekse. U liturgiju se u 9. stoljeću počinje unositi istočna monaška tradicija i praksa te tako nastaju nove liturgijske cjeline koje će kasnije biti prevedene na crkvenoslavenski jezik i uvedene u praksu bugarske i ruske Pravoslavne crkve. Isto je tako i rimska liturgija prošla kroz nekoliko faza razvoja, dok se posebna knjiga za liturgijska čitanja nije konačno ustanovila nakon Tridentskoga sabora.⁵⁹

Korpus lekcionara i evanđelistara najveći je staroslavenski i crkvenoslavenski korpus liturgijskih kodeksa. Prevodilačka djelatnost Svete braće počela je prevođenjem odlomaka evanđelja i poslanica za potrebe propovijedanja u Moravskoj. Pismo pape Hadrijana II., naslovljeno »Slava Bogu na visini«, koje donosi *Žitije Metodovo*, napominje da se »čuva ovaj običaj da se kod mise najprije Apostol i Evanđelje čitaju na latinskom, a onda na slavenskom«,⁶⁰ te se prema tomu može i zaključiti da su prevedena evanđelja i poslanice na slavenski jezik, a tek kasnije, vjerojatno po povratku sv. Metoda iz Rima, i latinski sakramentar.

Od hrvatskih se liturgijskih spomenika ranoga razdoblja ovoga tipa nalaze dva fragmenta lekcionara. To su Mihanovićev⁶¹ i Grškovićev⁶² fragment apostola, tj. aprakos apostola koji je služio kao lekcionar u liturgijskom slavlju. Oba se fragmenta čuvaju u HAZU-u, a datirana su u XII. stoljeće.

Za potrebe slavlja liturgije po rimskom obredu vjerojatno su se prevoditelji i priređivači hrvatskoglagojskih misala služili staroslavenskim prijevodima evanđelja i drugih tekstova Svetoga pisma iz ćirilometodskoga razdoblja. Budući da su već odlomci bili prevedeni, nije trebalo činiti nove prijevode, već učiniti redakciju jezika.

Evangelijari i evanđelistari

Ovdje se donose opisi kodeksa koji sadrže tekstove evanđelja i koji se u znanosti i danas drže najstarijima, a pisani su glagoljicom.⁶³

⁵⁸ Za povijest bizantske liturgije vidi: R. F. TAFT, *Il rito bizantino. Una breve storia*, Lipa, Roma, 2012.

⁵⁹ Za povijest rimskih liturgijskih knjiga vidi: E. PALAZZO, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, Pueblo Books, Collegeville, 1998.

⁶⁰ *Žitja*, str. 105.

⁶¹ Vidi: V. ŠTEFANIĆ, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*, JAZU, Zagreb, 1969., str. 39.-40.

⁶² Vidi: V. JAGIĆ, *Grškovićev odlomak glagolskog apostola*, Zagreb, 1893., str. 33.-161.

⁶³ Podrobna istraživanja i rezultate donosi M. Garzaniti u knjizi o staroslavenskim evanđelistarima koji predstavljaju najveći dio staroslavenskoga korpusa liturgijskih tekstova. Vidi: M. GARZANITI, *Die altslavische Version der Evangelien*.

Zografsko evanđelje

Kanonski je evanglijar pisan glagoljicom, a datira se u XI. stoljeće te potječe s makedonskoga područja. Pripada tipu liturgijskoga kodeksa bizantskoga obreda. Tertraevanglijari ili cjelovita evanđelja sadrže sva četiri kanonska teksta evanđelja i prema rasporedu novozavjetnih knjiga započinju evanđeljem po Mateju.

Marijinsko evanđelje

Marijinsko evanđelje datira se u XI. stoljeće. Po tipologiji je četveroevanđelje koje je nastalo na području Makedonije. Uz glagoljsku grafiju, u *Marijinskom se evanđelju* pojavljuju i ćiriličke zabilježbe, »a to jasno upućuje na dugu uporabu evanđelja u liturgiji, odnosno dugotrajno poznavanje glagoljice, i iz vremena kada se njome više nisu pisale liturgijske knjige«. ⁶⁴

Assemanijevo evanđelje

Assemanijevo evanđelje tip je liturgijske knjige koja po rimskom obredu nosi naslov *evangelistarium* ili evanđelistar, a u bizantskoj *aparakos evanđelje*. Ova liturgijska knjiga sadrži perikope ili odlomke tekstova četiriju evanđelja raspoređenih po danima liturgijske godine. Bizantski obred započinje liturgijsku godinu svetkovinom Pashe ili Uskrsa, dok rimski započinje došašćem (adventom).

Assemanijevo evanđelje datira se na kraj X. i prvu polovicu XI. stoljeća, a ime je dobilo po pronalazaču Giuseppeu Simoneu Assemaniju. Znanost drži da je najstariji aprakos evanđelistar slavenske liturgijske tradicije. ⁶⁵ Uz tekstove perikopa evanđelja, *Assemanijevo evanđelje* sadrži i menologij – raspored blagdana prema bizantskom rasporedu od mjeseca rujna.

Uz ove evanglijare i evanđelistare, u staroslavenskoj liturgijskoj tradiciji, u ranom razdoblju slavenske liturgije, postoje i drugi kodeksi istoga tipa i sadržaja, koji su – prema dosadašnjim istraživanjima – prijepisi ranijih prijevoda evanđelja na staroslavenski jezik. ⁶⁶

Lekcionari

Od liturgijskih knjiga za službu riječi iz ranoga razdoblja mogu se izdvojiti dva hrvatska fragmentarna apostola, Grškovićevo i Mihanovićev fragment Apostola koji se

---

⁶⁴ M. ŽAGAR, *Uvod u glagoljsku paleografiju 1*, str. 239.

⁶⁵ Vidi: <http://kodeks.uni-bamberg.de/AKSL/Quellen/AKSL.CdxAssemanianus.htm> (14. I. 2014.)

⁶⁶ Vidi: J. VRANA, *Najstariji hrvatskoglagoljski evanđelistar*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, knjiga CDLXXXIV., Beograd, 1975.

datiraju u XI. stoljeće. Cjeloviti kodeks s čitanjima iz poslanica apostola Pavla ne postoji, već postoji samo izborni (aprakos) lekcionar koji sadrži određene odlomke poslanica i drugih knjiga Novoga zavjeta, a najstariji pronađeni, tzv. *Eninski apostol*, datira se u XI. stoljeće.⁶⁷

Psaltir

Psaltir je jedna od biblijskih knjiga koja pripada kanonu Staroga zavjeta. U židovskoj i kršćanskoj liturgijskoj tradiciji psalmi su osnovni dio molitve Crkve, te je ovaj kodeks, uz onaj za slavlje sakramenata, osnovna liturgijska knjiga klera. Od najstarijih psaltira ističe se kanonski *Sinajski psaltir*.⁶⁸

Obrednik (Ritual)

Uz kodekse za liturgijsku funkciju, sakramentare, lektionare i evangelijare, rano razdoblje slavenske liturgije sadrži i neke zapise obreda koji su se koristili u Moravskoj i Panoniji tijekom inkulturacijske misije Svete braće. Ovi su euhološki tekstovi sadržani u *Sinajskom euhologiju* te se prenose i u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima.⁶⁹

Josip Leonard Tanadrić u svojem doktorskomu radu o hrvatskoglagoljskom ritualu⁷⁰ prikazao je koji su obredi prisutni u glagoljskom – staroslavenskom »ritualu« – premda ne postoji jedinstvena knjiga »Ritual« kao u latinskoj liturgijskoj tradiciji, već se obredni tekstovi nalaze inkorporirani u kodekse različitoga liturgijskoga sadržaja. Obredi koji su sadržani u staroslavenskom misalu ukazuju na starinu u liturgijskoj tradiciji i pripadnost istočnom, bizantskomu obredu u ranijem razdoblju te pripadnost zapadnomu rimskom obredu u vremenu hrvatskoglagoljskih ritualnih tekstova. Većina obreda pripada monaškoj liturgijskoj praksi, što znači da su ovi obredi bili u uporabi za izgradnju klera koji će vršiti liturgijske funkcije na slavenskom jeziku.⁷¹

⁶⁷ Usp. S. DAMJANOVIĆ, *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, str. 66.

⁶⁸ Recentna istraživanja donosi: <http://www.caa.tuwien.ac.at/cvl/research/sinai/publicationssinai.html> (pristupljeno 14. 1. 2014.)

⁶⁹ Vidi: J. TANDARIĆ, *Hrvatskoglagoljski ritual*.

⁷⁰ Doktorska disertacija objavljena je u časopisu Staroslavenskoga instituta *Slovo*. J. TANDARIĆ, *Hrvatskoglagoljski ritual*, u: *Slovo* 30(1980.), str. 17.-88. Naslov disertacije: J. TANDARIĆ, *Glagoljaški ritual*, Doktorska disertacija, Zagreb, 1978.

⁷¹ Vidi: M. LACKO, *Il metodo missionario dei ss. Cirillo e Metodio: la Liturgia slava*, u: *Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi*. Pontificio istituto orientale, Roma, 1964., str. 67.-68. Autor u opisu metode misionarenja opisuje i to da su Sv. braća u misionarskoj zadaći poučavala učenike – klerike koji su trebali naslijediti njihovo djelo i nastaviti rad unutar redovite slavenske crkvene hijerarhije.

Zaključak

Prikazani liturgijski izvori ranoga razdoblja slavenske liturgije ukazuju na raznolikost prevedenih sadržaja za potrebe inkulturacijske misije svetih Konstantina Ćirila i Metoda u Moravskoj. Žitija svetih Konstantina Ćirila i Metodija donose kratka svjedočanstva o tomu što su prevodili, a očuvani kanonski i rani liturgijski spomenici upotpunjuju sliku. Može se zaključiti da su Sveta braća i njihovi učenici u ranom razdoblju prevodili i koristili liturgijske knjige rimskoga i bizantskoga obreda, već prema tomu na kojemu su području djelovali ili nastavili svoje djelovanje. Nepotpunost pojedinih liturgijskih knjiga može se opravdati činjenicom da je za potrebe misijskoga djelovanja bilo dovoljno prevesti samo neke sadržaje te činjenicom da je i završetak misije Svete braće popraćen svojevrsnom propašću: na području Moravske i Panonije slavenska se liturgija povukla, potihom je prešla na područje Hrvatske⁷² te na područje Bugarske i Makedonije, gdje je stvorena slavenska liturgija po bizantskomu obredu.⁷³ Upravo na ovim prostorima od 14. stoljeća nastaju liturgijske knjige na crkvenoslavenskom jeziku vlastite redakcije i vlastitoga obreda.

Za daljnja istraživanja ostaje dopuniti *lacunae* u liturgijskom istraživanju, terminologiji i mogućoj filijaciji.

---

⁷² Usp. V. ŠTEFANIĆ, Tisuću i sto godina od moravske misije, u: *Slovo* 13(1963.), str. 31.

⁷³ Usp. M. GARZANITI, *Slavia latina e Slavia ortodossa. Per un'interpretazione della civiltà slava nell'Europa medievale*, u: *Studi Slavistici IV*, Firenze, 2007., str. 33.-34.

THE DIVERSITY OF CONTENT OF SLAVIC LITURGICAL SOURCES FROM THE EARLY PERIOD OF SLAVIC LITURGY⁷⁴

Kristijan Kuhar*

Summary

With the inculturational mission of Byzantine intellectuals Saint Constantine Cyril and Methodius to Great Moravia in 863, begins the period of Old Church Slavonic and Glagolitic liturgical literature. Saint Constantine Cyril and Methodius translated liturgical books into the Old Church Slavonic language and wrote them in the Glagolitic alphabet, created new liturgical literature in Central Europe and brought the novelty of language and orthography to the Roman and Byzantine liturgical traditions. The early period of the Slavic liturgy of the Roman and Byzantine Rite is the period from Cyril's and Methodius' mission in the 9th century to the mid of the 13th century, ie. the period when liturgical books of both liturgical traditions were being translated and edited in the new liturgical language and new alphabets, and the Slavic liturgy became a part of Church tradition. The historical-liturgical sources of Slavic liturgy are canonical records and liturgical fragments and codices from that time. Their typology reflects the diversity of content and testifies to the development of the Slavic liturgical tradition of the Roman and Byzantine Rite.

Keywords: *Saint Cyril and Methodius, the Roman Rite, the Byzantine Rite, Kiev Missal, Vatican Missal Illirico 4, the Glagolitic alphabet, the Old Church Slavonic language*

---

⁷⁴ This paper is based on an essay for the course »The oldest Croatian Glagolitic liturgical records« as part of the postgraduate doctoral study program in Medieval Studies at the Faculty of Philosophy of the University of Zagreb, and on the work on the project »Glagolitic palaeography« at the Old Church Slavonic Institute in Zagreb.

* Dr. sc. Kristijan Kuhar, Old Church Slavonic Institute, Demetrova 11, 10000 Zagreb, Croatia, kkuhar@stin.hr